

Ясыйн ҚҰМАРҰЛЫ

КӨШЕЛІЛЕР ЖӘНЕ БАЙЫРҒЫ ҚЫТАЙДЫҢ ОРТА ЖАЗЫҚ ТОТЕМ МӘДЕНИЕТІ

В статье говорится о том, что тотем Улу (дракон) в Среднюю равнину древнего Китая пришел от кочевников севера. Разносторонне раскрываются его языковые, исторические и археологические основы.

Bu makalede, büyük ejderha sembolünün Çin bozkırına kuzeydeki göçmenlerden geldiğinden bahsedilmiş ve bu sembolün tarihi, efsanevi, arkeolojik ve dil özellikleri detaylı olarak incelenmiştir.

Көпшелілердің тотем мәдениетінің байырғы Қытайдың орта жазыққа әсері мол. Оның тарихы тым арғы замандағы тас дәуірлерінен бастау алатындығы байқалады. Біз осылардың ішіндегі ең типтік болған, оның үстіне мыңдаған жылдардан бері Қытайдың орта жазығында ең негізгі орында тұрған ұлу (айдаһар) тотемі туралы баяндаймыз.

Қытайдың орта жазығына терістік көпшелілерінің жыланға, бөріге, бұғыға, жылқыға, т.б. жануарларды тотем ету наным-сенімі әр дәуірлерде әсер еткені байқалады. Ұлу (айдаһар) тотеміндегі ұлу символының өзінен де әр дәуірде әр мүшесінің әр түрлі жануарға еліктелгендігін (ұлу мен крифонның, ұлу мен жылқының, ұлу мен бөрінің байланысын аңғартатынын) байқауға болады.

Әр түрлі мақұлықтың әр мүшесіне еліктеліп символданған құрама мақұлықты (айдаһар) тотем ету Қытайдың орта жазығында ғана өмір сүрмеген, ол Евразия даласында түрліше форма, түрліше мазмұнда таралған. Бұларда көріністік жақтан азын-аулақ парықтар болғанымен, мазмұндық жақтан үлкен ортақтықтың барлығын байқауға болады.

Евразия даласындағы батысы Қара теңізден шығысы Жапон теңізіне дейінгі кең-байтақ далада кең таралған байырғы көпшелілердің батыс ғалымдары көбінде грифон атаған құс тұмсық (кейде бөрі немесе барыс тұмсық), бұғы мүйіз (кейде таутеке, құлжа мүйіз), жылқы тұяқ (кейде барыс немесе бөрі тұяқ) мақұлықтың бейнесі салынған алтын әшекей әрі нанымдық маңызы, әрі эстетикалық талғамы жағынан терістік әсемөнерінде айрықша маңызды орында тұрады. Көпшелілердің осы алтын әшекейі Қытайдың терістігіндегі далалық өңірлерде Жауласқан бектіктер заманында (戦国: б.з.б. 475ж - б.з.б. 221ж) пайда болып, Хан патшалығы дәуірінде (б.з.б. 206ж - б.з. 220ж) етек алды. Бұл үлгідегі әшекейлердің бір бөлімі Қытайдың орта жазық ұсталарының қолынан шығып, Хан дәуірінің жоғары жік ақсүйектері әуес бұйымға айналды [1, 34-44].

Ұлу дегенде адамдардың көз алдына кәдімгі теңіз ұлуы келуі мүмкін. Алайда бұл тақырыбымызда айтпақшы ұлуымыз кәдімгі теңіз ұлуы емес, қайта байырғы замандағы тұтас Шығыс және Терістік Азия халықтарының ең

негізгі рухани тотемі – айдаһар. «Айдаһар» атауы түркі тілдеріне кейін араб-парсы тілдерінен қабылданды. Он екі мүшелдегі «айдаһарды» қазақ ұлу атайтыны да осыдан. Төменде біріншіден, түркі тілді халықтар ислам дінін қабылдаудан бұрынғы, яғни «айдаһар» сөзі «ұлу» сөзінің орнын баспай тұрғандағы жағдай сөз болатындықтан; екіншіден, ұлу тотемінің түркі тілді халықтардың мәдениетіндегі ізі тіл мәдениеті жағынан да қазбаланатындықтан, мақалада айдаһарды – «ұлу», қазіргі өзіміз айтып жүрген теңіз ұлуын – «кәдімгі теңіз ұлуы» деп алуды жөн көрдім.

Қиыр шығыстағы ұлу тотемінің археологиялық дерегі осыдан 8 мың жылдың (б.з.б.6000) алдына барады. «Қытай мәдени мұралар газетінің» 1997 жылғы 8-маусым күнгі нөмірінде: «Лияуниңдегі 8 мың жылдың алдындағы көне тас дәуірінің байырғы жұртынан ұлу тотемі байқалды» деген хабар жарияланды (Лияуниң - Қытайдың шығыс терістігіндегі өлкенің аты. Ол бертіңгі заманға дейін далалық өңір болған). Лияу-ниң өлкесінің Ху-лу-дау (葫芦岛) қаласы Та-шан (塔山) ауылындағы Яң-жия-уа (杨家洼) байырғы жұртынан сол кездегі адамдар қызғылт түсті жер бетіне сары топырақпен сызып жасаған екі ұлудың басын көкке соза самғап ұшқан бейнесі табылған [2]. Осы сияқты Евразия даласының шығыс бөлігіндегі дала көпшелілерінің он мың жылдық өмір өрнектері өрнектелген. Ішкі моңғұлдағы әйгілі Шұғай тауының жаргас суреттерінде де адамдардың ең алғашқы ұлуға бейім құрама, қияли мақұлықтарды жаргас беттеріне салғандығы байқалған [3]. Шығыс-терістік Қытайдағы Лияу-ниңнің Хуң-шан (қызыл тау) мәдениетінен қастасынан ойылған осыдан бес мың жыл бұрынғы ұлу мүсіні табылған.

Археологиялық тұрғыдан қарағанда, ұлу тотемі Азияның шығыс терістігіндегі ұлан-байтақ далалық өңірлерде пайда болып, осыдан 7-8 мың жыл ілгері шығысқа қарай кеңейіп Хуң-шан мәдениетіне (Хуң-шан — Қызылтау мағынасында, Бұл б.з.б.3500 жылдың алдында, Ішкі моңғұлдың шығысы, Лияу-ниңнің батысы, Хы-бейдің солтүстігі, Жи-линнің батысына таралған мәдениет), оңтүстікке қарай кеңейіп, Яң-шау мәдениетіне (б.з.б.5000ж – б.з.б.3000 ж, Сарыөзеннің орта өңірлеріне таралған) әсер еткен. Бес мың жылдың алдына жеткенде, Қытайдың терістігіндегі көпшелілердің негізгі табыну нышанына айналған. Одан да кейін біртіндеп, көпшелілердің көсемінің образына айналған [4, 333].

Қытай жеріндегі ұлу тотемінің келу қайнары туралы деректер қытай тарихына қатысты байырғы аңыз-ертегілерден байқалады. Қытайдағы жазба деректер мен аңыз ертегілердегі «ұлуды» тотем етудің арғы сілемін Хуанди тайпасына дейін апаруға болады. Хуанди тайпасы Шуанюан (轩辕) деп те аталады. «Тау-теңіз шежіресінде» (山海经·海内西经): «Шуанюан елі, ... Адам басты, жылан денелі» деп жазылады. Хуандиды білдіретін Шуанюанның

қытайша жазылуы 轩辕 болып, оның екі әріші де арбаны білдіретін 车 қосымшасымен қосылып жасалған. Бұның алдыңғысы 轩 – биік деген мағынаны, соңғысы 辕 – арба дәртесі. Демек бұдан жеке-жеке мағыналағанда «биік арба дәртесі» деген мағына шығады. Бұл бір жағынан «биік арба» дегенді білдіреді. Сақтар арбаны тапқырлаған, арбамен көшіп жүретін халық. Қытай тарихи аңыздарында баяндалуына, Сарыөзен мәдениетінің бетін ашушы, қытай ұлтын қалыптастыруға дәнекер болған байырғы басты тайпалардың бірі - Хуанди да Қытайдың орта жазығына айдаһар жегілген арбаға отырып, алдынан бөрі жол бастап, артынан аруақ қолдап, қорғап келеді [5]. Қытай этнография қоғамының жорасы Лин-хы мырза ұлу тотемі туралы: «Қытайда кемелді ұлуға тасаттық беру әдеті болмаған. Ғұндар жылына үш рет ұлуға тасаттық беріп отырған... Қытайлар жаңбыр тілегенде ғана ұлуға тасаттық беретін болған», - деп жазады [4, 113]. Ішінара ғалымдар терістік көшпелілерінің ұлу тотемінің тарихы 25 мың жылға барады деп межелеген [4, 383]. Әрине, мамандардың бұл көзқарасын ақырғы қорытынды қарауға болмайды. Десе де Америка үндістерінде ұлу тотемінің болғандығына қарағанда, Қытайдың терістігіндегі ұлу тотемінің тарихының кем дегенде 10 мың жылдан ары баратындығын білеміз. Өйткені антропологиялық және мәдениеттік жақтағы зерттеулердің нәтижесі, Америка үндістерінің арғы тегі Терістік Азиядан келген деген тұжырымды жақтайды. Бұндағы ерекше бір жағдай осыдан үш мың жылдың арғы жағындағы орталық Америка құрылығында дәурен сүрген үндістердің «Өлмек» мәдениетіндегі ұлу тотемінің бейнелеу өнері жағындағы Қытайдың терістігіндегі ұлу тотеміне жақындығы [6].

Ұлу тотемінің терістік көшпелілеріне байланысты болуының бір дәлелі оның жылқымен баламалануы. Шығыстан табылған ең алғашқы ұлу мүсіндері мен ұлу суреттері негізінен басы жылқыға ұқсайды. Ғалымдардың ішінде ұлудың арғы тегі жылқы деп қарайтындар да аз емес [7, 21]. Жоғарыда біз ауызға алған Қытай мәдениет аталарының бірі Хуандидің де терістіктен ат жегілген арбамен келуі «айдаһар жеккен арбаға отырып келу» болып тілсімдендірілуі де осының айғағы.

Ұлу тотемі терістік көшпелілерінің жасампаздығы дегенде, тек Қытай жазбаларындағы Сарыөзеннің терістігіндегі алтай тілдес көшпелілер ғана көзделмеген, қайта тарихтан ілгері Сарыөзен алабына қоныс тепкен терістік көшпелілерінің ұрпақтарын да өз ішіне алады. Енді бір жағынан, кей зерттеулерде Қытайдағы ең әуелі егін шаруашылығы қалыптасқан өңірдің Чаңжияң өзені алабы екендігін, Сарыөзен алабының ертеде далалық жайылымдық өңір болғандығын көрсетеді.

Археологиялық деректерге қарағанда Қытайдағы Чаңжияң өзенінің оңтүстігіне ұлу тотемі кейінірек таралған тәрізді. Осыдан жеті мың жыл

бұрынғы Чаң-жияң (Қытайдығы ең үлкен өзен) алабының Чиян-яң Гау-мияу (黔阳高庙), Чаң-ша да-таң (长沙大塘) байырғы жұрттарынан ұлу тотемінің белгілері байқалмаған. Ғалымдар осыдан төрт мың бұрынғы Чаң-жияңнің төменгі ағарындағы Лияң-жу (良渚) мәдениетінде ұлу тотемінің көрінісі бар деп қарайды [4, 109]. Бұл осы мезгілде терістік көпшелілерінің ұрпақтарының шығыс теңіз жағалауын бойлап жылжып осы өңірлерге дейін жеткендігінен дерек берсе керек. Шығыс Азиядағы Жапония, Тайланд, Вьетнам, Филиппин, Индонезия, Сингапур сияқты елдердің барлығында да белгілі шамада ұлу тотемі сақталған. Алайда, бұлардың барлығынан ұлу тотемінің тым арыдан басталатын тарихи, археологиялық дерегі жолықпайды. Міне бұлардың бәрі ұлу тотемінің осы өңірлерге Қытайдың терістігінен барғандығын ұғындырады.

Сегіз мың жылдық дерекке ие Терістік Азия ұлуы кем дегенде осыдан үш-мың жылдар аралығында Евразия көпшелілері арқылы батыс дүниесіне таралады. Ресейдің Орал таулы өңіріндегі байырғы моладан осыдан бес мың жыл бұрынғы қола ұлу табылған. Қазақстанның Ақмола өңірінің оңтүстігіндегі Қарағаш деген жерінен Ғұндардың немесе Сақтардың алтындалған ұлуы табылған [8]. Алтай Қатон қарағайынан табылған ағаш оймалардағы жануар бейнелері батыста крифон аталғанымен Қиыр Шығыста «ұлу» делінеді. Түркіменстан жеріндегі осыдан үш мың жыл арыдағы Марғұш елінің жұртынан, байырғы қала тұрғынының бойтұмары табылған. Осы бойтұмарға киелі бұқа мен ұлудың алысқан бейнесі түсірілген [9]. Б.з.936-жылы салынған бір Парсы қабырға суретінде Қиыр Шығыс ұлуы мен парсы батырының алысқан көрінісі бейнеленген [4, 109]. Батыс дүниесінде ұлу туралы қиял-ғажайыптар да жиі ұшырайды. Байырғы Қиыр Шығыста бір таңғажайып асыл – «алтын қой жүні» бар болып, оны кім қолға түсірсе сол түгемес – бітпес ырғын байлыққа батады-мыс. Алайда бұл асылдың жанында мәңгі ұйықтамайтын бір ұлу қорғап жатады. Осылай, батырлардың теңізден өтіп, ұлуды жеңіп, алтын қой жүнін қалай қолға түсіргендігі әңгімеге арқау болады [4, 112]. Дәл осы сияқты бір Грек ертегісінде: Перілердің бақшасында бір түп алтын алма ағашы болып, оны да бір ұлу күзетіп тұрады [4, 112]. Бұндай ұлумен алысқан қиял-ғажайып ертегілері араб, парсы және Орта Азия халықтарында да көп кездеседі. Араб, парсы аймақтарын қамтыған батыс қиял-ғажайыптарында ұлу жауыздықтың символы ретінде суреттеледі. Кейбір ғалымдар бұны Азияның терістігіндегі ұлу тотемді көпшелілердің батысқа жасаған қанды жорықтарынан болған деп қарайды [4, 112]. Сонымен батыстықтардың санасында «ұлу» жауыздықтың символы ретінде орнады да, орта ғасырда Европа және Орта Шығыс халықтарының әдебиеті арқылы орта азиялық түркі тілдес халықтарға қайта оралды.

Ұлу тотемінің Азияның шығыс терістігіндегі далалық өңірлерде тым ертеде пайда болып, шарттарапқа таралғандығын жоғарыдағы фактілерден

көруге болады. Кейінгі түркі тілдес халықтардың этникалық негіздерін құрауға қатысқан көптеген ұлыс-тайшалар және ұлттар кезінде осы ұлу тотемі пайда болып, таралған өңірлерде болғандығы белгілі. Ендеше бұлардың ішінде де ұлу тотемділері болары сөзсіз.

Қытайда аруақ арқылы әдеп уағыздалады, бұны терістіктің ғулары (胡 – ғулар ғұндардың арғы атасы немесе тағы бір аталуы) мен оңтүстіктің ғуеттері (越) ұлу шақыру (тасаттық беру) дейді, – делінген [10]. «Тарихи жазбалардың» - Ғұндар тарауында: «Ғұндар ұлуға табынады, ұлуға арнап жылына үш рет тасаттық береді. Ұлуға арнап тасаттық беретін орын Ұлу балық делінеді» - делінген [11]. Ғұндардың ру басыларының жиналыс өткізетін жері де, ғұн көсемдерінің ордалары да «ұлу ордасы» (龙庭) аталған [12, 650]. Ғұндардың туына ұлу суреті салынған. Қазақтың этникалық тегінің бірі саналатын Нүкістерді (月氏) де бірсыпыра ғалымдар ерте замандағы «ұлу елі» деп таниды. Ал, нүкістерді сақтар деп біледі [13]. Наштелер – ұлу елі дегендік – сақтар ұлу елі дегендік.

Терістіктегі жер аттары мен ұлыс және ұлыс көсемдеріне ұлу атының байланыстырылуы Қытай деректерінде көп ұшырайды.

Қазіргі қазақ ұлтын құраған этникалық негіздердің Сақтар, Ғұндар, Үйсіндер, Қаңлылар т.б. екендігі белгілі. Ендеше бұдан ұлу тотемі өрбіген өңірде жасаған, көшіп-қонған, ұлуға табынған ғұндар сияқты ұлыстардан құралған қазақ ұлтының дәстүрлі мәдениетінде ұлу тотемінің іздері байқала ма деген сұраудың тууы табиғи.

Ұлу тотемінің қазақ мәдениетіндегі іздерінің бірі – қазіргі қазақтың ою-өрнегі. Ұлу тотемі сияқты ұлудың адамдар санасындағы бейнесі де мыңдаған жылдық кезеңдерді бастан өткеріп, өзгеріп кемелдене түскен. Ол осы мынадай барыстарды басып өткендігі байқалады:

1. Таралу бағыты: Терістік Азиядан әуелі шығысқа, одан оңтүстікке, соңынан батысқа бағытталған.

2. Ұлу өрнегінің салынуы: Ең әуелі жарғас суреті, онан соң қыпшыдыстарға, қастасы бұйымдарына және қола құралдар мен басқа заттарға өткен.

3. Бейнелеу өнері жағында: ұлу бейнесі әуелі иірім сызықтардан жасалған қияли жануарлармен – бұғымен, жылқымен, доңызбен, жыланмен, құстың қанатымен т.б. біріктіріліп жасалса, одан әсірелеуге, әпкейлеуге, әсемдік бейнелеуге көпті. Соңында екі бағытқа: бірі, қазіргі ұлу өрнегіне, енді бірі, абстракт түрдегі қазіргі қазақ, қырғыз ою-өрнегіне айналды.

4. Танымдық жақтан: жарғас беттеріне, қышы, қас тасы және қола құралдарына салынған түрлі сызбалар мен өрнектерге көз жібергенде, ата-бабалармыздың жаратылысты жай танудан оның сырына үңілуге, ғажайып, тылсым, күдіретті сыртқы күштің барлығын сезінуге, оған табынуға, оны

өзіне тотем тұтуға өткендігін, сондай-ақ оны өз сезім-түйсігі, ой-қиялы бойынша бейнелегендігін байқаймыз.

Адамзаттың бізге белгілі ең байырғы суреткерлігі жартас беттерінде қалған. Олар жаратылыс дүниесіндегі нышандарды өз әліне сай жартас беттеріне сызып отырған. Бұл жер шарының адам жасаған барлық аумақтарынан кездеседі. Алайда осыларға салыстырмалы түрде Азияның қиыр шығысы немесе тұтас Тынық мұхит жағалауларындағы өңірлердің жартас суреттерінде жолығатын иірім сызықтардан құралған бейнелерге басқа тұрғыдан қарауға тура келетін тәрізді. Иірім сызықтар жаңа тас дәуірінен қола дәуіріне дейінгі қыш ыдыстарда да көп жолығады. Тіпті қыш ыдыстардағы бұл өрнек Европа, Азия, Африка, Америка құрылығына жашпай таралған әрі оларда өзара ұқсастық байқалады. Егер біз осы қыш ыдыстардың сыртына салынған иірім өрнектерді әсемдік үшін немесе бостықты толтыру үшін салынған десек, онда тұтас Тынық мұхит жағалауларындағы өңірлердің жартас суреттерінде жолығатын иірім сызықтарды қалай түсіндірер едік. Әрине иен даланың жартас беттеріндегі бұл иірім сызықтардың бостық толтыру да, әсемдік те рөлі жоқтығы белгілі. Демек Терістік Азияны өз ішіне алған байырғы Тынық мұхит жағалауларындағы халықтар жаратылыс дүниесіндегі өзі байыбына бара алмаған тылсым да жойқын күштердің осындай иірім сызықтармен байланысты болу мүмкіндігін тым ерте байқаған тәрізді. Аспандағы тұрақты жұлдыздар жүйесінен құс жолы жүйесіне дейін, жердегі теңіз дауылы, алып құйындар, судағы шұңет иірімдер, тіпті адамдардың басындағы орайынан саусағының ұшындағы орай сызықтарға дейін барлығы да осындай еді. Әсіресе алып құйындар мен теңіз дауылдары шыр көбелек айналған мақұлыққа ұқсауы, адамдар санасында денесі құйынша ұйытқыған бір түрлі тотемдік мақұлық – “ұлуды ” пайда қылған. Ол көбінде теңіз бойларында туылатындықтан ұлу көп халықтың санасында суда жасайды деп қалыптасқан. Осымен иірім алғашқы ұлудың символы саналған. Тынық мұхит жағалауындағы халықтар өздері көзімен көріп, басынан кешкен осы бір құдіретті күштің иесін жартас беттеріне иірім сызықтармен бейнелеп, оған табынған. Осындай иірім сызықты өрнектер күндер өте келе жартас беттерінде ғана емес адамдардың күнделікті мінәжат құралдары мен тұрмыс бұйымдарына дейін салынатын болған. Ол кілең иірім сызықтар емес ендігі жерде иірім, мүйіз, толқын сызықтармен екі көзі, кей мүшелері бар жануар кейіндегі тотемдік мақұлық түрінде кескінделген. Яғни тылсым жаратылыстық күш жануар түсін ала бастаған. Міне осындай ұлу бейнелері Азияның терістігіндегі далалық өңірлерде осыдан 7-8 мың жылдар ілгері пайда болған.

Ұлу тотемінің өзгеруіне сай ұлуға және ұлудың бейнесіне қаратылған таным мен ұлудың дене бітімін өрнектеу жағында бұрылыстар болған. Ұлудың бейнесі үлкен жағынан нағыз жануар түсін алған ұлу келбеті және жануарлық түсін жойған кілең абстрактілік ою-өрнек болып екі бағытқа бет

алды. Бұның алдыңғысына қытай ұлтын қамтыған Қиыр Шығыс халықтары, соңғысына терістіктегі түркі тілді көпшелілердің ұрпағы – қазақ, қырғыздар мұрагерлік етті. Қазіргі қазақ-қырғыз ою-өрнегінде дәл осындай төркін басты орынды еншілейді. Арғы заманғы Қиыр Шығыс ұлу өрнегінде, дене тұлғасымен сызылған ұлу бейнесі де бар болғанымен, бұйраланған ою сызықтармен сызылған ұлудың бет өрнегі басты орында болған. Бұл бәлкім ұлудың нағыз бейнесінің қандай екендігін шамалау және оны кескіндеудің қиындығынан болар. Ұлу өрнегінің қазақ-қырғыз ою-өрнегіне айналған түрінде ұлудың дене тұлғасымен сызылған бейнесі де, ұлудың бет өрнегі түріндегі көрінісі де жолығады. Осылардың ішіндегі қазіргі қазақ-қырғыз ою-өрнегіне ең жақыны – Қытайдың Чанжияң өзенінің орта-төменгі ағарындағы Хуан өлкесінің Ницшияң ауданынан (湖南宁乡) табылған күй аспабы даңғараның бетіне салынған ұлудың бет өрнегі болып отыр [14]. Қытайдың оңтүстігіне бейім осы өңірге бұндай қола құрал және ою-өрнек үлгілері терістіктегі Сарыөзен алабынан барғаны ғылымға белгілі жай. Егер осы бет суретіндегі екі көздің нобайын алып тастасақ қалған бөлегін қазақ ою-өрнегі емес деп ешкім де айта алмас еді. Біз бұдан осы мезгілге жеткенде қазіргі қазақ ою-өрнегінің ұлу өрнегінен абстрактіленген түрінің қалыптасып болғандығын білеміз. Бұл арада ескерер жай осындай ұлу өрнегінің де, ұлу тотемінің де бастау алған жері – солтүстіктегі Сарыөзеннің терістігі. Ұлу тотемі де, ұлу өрнегі де Қытайдың шығыс терістігіндегі теңіз бойын жағалап оңтүстікке кейін өткен. Қазақ ою-өрнегінің қалыптасу барысы «Алыстағы ата мұра» атты еңбегімде біршама толық баяндалады [14].

Ұлу тотемінің қазақ мәдениетіндегі іздерінің енді бірі— тірі тілде жатыр. Бұның тілдік деректерін де мынадай екі бағытта қарастыруға болады:

Қиыр шығыс халықтары ұлу суда жасайды деп түсінеді. Бұл өз кезінде теңіз құйыны және теңіз дауылы сияқты барлығын жалмап жұтатын жойқын күш иелеріне қаратылса керек. Теңіз құйыны және теңіз дауылы алыстан қарағанда түп жағы жіңішке, жоғарғы жағы жуан кәдімгі теңіз ұлуына ұқсайды. Бұл тотемдік ұлу мен кәдімгі теңіз ұлуының атының ұқсас болуының себебі болса керек. Аңыздарда ұлу келгенде боран соқтыра, нөсер жаудыра келеді. Бұған қарағанда қазақ тіліндегі «дауыл» сөзі «дәу ұду» деген сөз болуы әбден мүмкін. Дәу – үлкен деген мағынада.

Ұлу тотемінің қазақ тіліндегі іздерінің ең бірегейі – «ұлы» деген сөз. «Ұлу» мен «ұлының» байланысы туралы түсіндірулерінде әр түрлі болса да, ғалым И.Исқақов ертеде-ақ осы жорамалын ортаға қойған. Ғалым еңбегінде: «Бұдан жүздеген мың жыл бұрын Сібір жерлерінде алып кесірткелер болған, олар аспанда ұшып, суда жүзіп, жерде аяқтарымен жүріп тіршілік еткен. ...Алып кесірткелер ертеде қырылып біткен, адамзат бергін пайда болған. ...Бұлардың кейбіреулерінің сүйектері қазір де музейлерде бар... .. Ежелгі сібір халықтары осындай өлімтіктерге кездесуі мүмкін. «Ұлу» сөзі ұлы, яғни үлкен мағынасында десек, дәу кесірткені айдаһар деп те, темсақ деп те айтуға

болады. Оның қанаттары мен ескектері құс деп, балық деп ұйғаруға себеп болады. «Қорыққанға қос керінеді». Осындай өлімтікті көрген ертедегі адамдар оның үлкендігіне, сырт тұлғасына қарай «ұлы» деп ат тағып, «кұрыққа сырық жалғап» фантазиялық хайуанға айналдырып жіберуі оңай [15]. Ғалым осы баянында үш нәрсені дұрыс айтқан: оның біріншісі, «ұлу» тотемінің Сібір жерінен өрбігендігі; екіншісі, «ұлу» мен балықтың байланыстылығы; үшіншісі, түркі тілдеріндегі «ұлы» деген сөздің «ұлу» дегеннен келгені.

Ұлу тотемінің Азия құрылығының терістігінде пайда болғандығын жоғарыда түрлі дәлелдермен баяндадық. Ал ұлу мен балықтың байланысы туралы жоғарыдағы баяндаудан тыс тағы мынадай дәлелдерді көрсетуге болады:

«Балық» түркі тілдерінде екі түрлі мағына береді: Оның бірі – кәдімгі су жануары – балық; енді бірі – көне түркі тіліндегі қала мағынасын берген – балық. Осы арада ескерілмей жүрген бір нәрсе – су жануары балық пен қала дегендегі балықтың байланысы. Көне түркілерде «балық» — қала, қағанның негізгі ордасы, қыстауы [16]. Арғы заманғы Шығыс Терістік Азия халықтарында ел басылары, ел басы тұрған орта, ел басына байланысты нәрселер «ұлу» атымен байланыстырылды. Ғұндардың жиналып ұлуға арнап тасаттық беретін орын “Ұлу балық” аталды [4, 333]. Ғұндардың ру басылары жиналыс өткізетін жері де, ғұн көсемдерінің ордалары да «ұлу ордасы» аталды. Он екі мүшелдегі қазақ «ұлу» деп атайтын жылды ұйғұрлар және кей түркі тілді халықтар «балық» дейді. Міне бұлардың барлығы «ұлу» мен «балық» бір нәрсе екендігін айғақтайды. Оның үстіне Қиыр Шығыс жерінде ұлу да балық сияқты суда жасайтын мақұлық деп қаралған. Кумандіктердің ұлуды «кербалық» немесе «ұлу-аржан» атауы да осыдан.

Байырғы Шығыс Терістік Азия халықтарында «ұлу» алғашында тылсым тотем болғанымен кейінгі замандарда шексіз биліктің символына айнала бастаған. Қиыр Шығыста ұлудың осындай екі түрлі символы бәз-баяғысыңша сақталып қалған да, батысқа қарай жылжып Орта Азия өңіріне жеткенде араб – парсы, үнді- европа мәдениеттерінің әсерінде түсін жойған. Десе де тіл мәдениетінен бұның да көптеген деректерін тауып алуға болады. Бұнда сүйенетініміз және де «ұлу» мен «ұлының» байланысы. Қытайдың орта жазық жеріндегі халықтар өз тотемдерін «ұлу» деп атағаннан кейін, күндер өте келе өз көсемдерін де «ұлу» атады. Терістіктегі далалықтарда ел көсемі тұрған орын «ұлу ордасы» аталды. Бұдан Ғұн қағандарының да «ұлу» аталғандығын білеміз. «Орда» сөзі бұрынғы түркі тілдерінде екі түрлі мағынада жұмсалған: бірі – билік орталығы тұрған орта; енді бірі – жыланның ордасы. Бұның өзі біріншіден, ел басы мен ұлудың теңестірілгенін (Ұлу жыланның ерекше үлкен түрі деп те қаралған); екіншіден, «орда» сөзі мен «ұлу» сөзінің байланыстылығынан дерек береді. «Этимологиялық сөздікте» «орда» сөзінің этимологиялық негізі талдана келіп, түркі тілдеріндегі «л» мен «з»-ның алмасу заңдылығы барлығын ескеріп «орда»

сөзін отыру мағынасындағы «олдұр», «олұх» сөздерінен келген деп шешеді [17]. Меніңше, бұл жоғарыда айтқанымыздай, «ұлу», «ұлығ» сөздерінен келген.

Ғұндарда жылына үш рет, көне жыл есебі бойынша әр жылы бесінші қаңтар, бесінші мамыр, бесінші қыркүйек күндері жиналыс өткізіп ұлуға, көк тәңіріне және аруаққа тасаттық беру әдеті болған. Тасаттық жиналысы болатын жер «ұлу балық» атанған. Ендеше сол тасаттық күнінің «ұлу күні» болары даусыз. Бұдан біз қазақта айтылатын «ұлыстың ұлы күні» деген күннің дәл осы күні болып, оның бұрынғы айтылуы «ұлыстың ұлу күні» болса керек деген қорытындыға келеміз. «Кодекс Куманикусте» де «улу күннің ауырлағыл» (мереке күнді сыйла) деген мәтін жолығады.

Қиыр Шығыс аңыздарында ұлу етін жеген адам қартаймайды, өлмейді деп баяндалады. Қытайлар көл-көсір, аса сыйлы дастарқанды «ұлу еті» деп те атайды [12, 641]. Ал, киелі таулар «ұлу тау» делінеді. Бұлардан біз қазақтағы айтылатын «Ұлы тауға шықтың ба, ұлар етін жедің бе» дегеннің арғы төркінінің «Ұлу тауға шықтың ба, ұлу етін жедің бе» деген сөз екендігін білеміз. Оның үстіне, Ұлар – ұшар құстың ең бір тобанаығы, оны тауда өскен қазақтың он жастағы баласы да ұстай алады, қазақ жүрген тауларда ұлар да көп, оның қазаққа еш таңсықтығы болмаса керек.

Ұлу жоғарыда айтылғандай, қиыр шығыстық халықтарда тотемдік мақұлық болудан тыс ел көсемдері мен орданың символына айналған. Дәл осындай жағдай түркі тілді халықтарда да қалыптасқан. Мәнжу және қытайларда бұрынғы заманда патша – ұлу, патшаның ұлы – ұлудың ұлы, патшаның киімі – ұлудың киімі, патшаның төсегі – ұлудың төсегі делінген т.б. Данышпан, кемеңгер, ерекше қадірлі, аяулы адамдардың атына да «ұлу» жұмсалған. Қасиетті жер аттарына «ұлу тау», «ұлу өзен» т.б. аттарын қойған.

Түркі тілділерде «ұлу» байырғы замандарда ел көсемдерінің атына телінгендігін жоғарыда көрдік. Бұдан басқа және жоғары мәнсап, мәртебе иелерін де «ұлұқ» немесе «ұлық» атады. Демек «ұлу» аты бастапқыда көсемдерге қаратылса, кейін біртіндеп басқа да жоғары мансап-мәртебе иелері «ұлу» аталатын болды. Мәнжу, қытай сияқты халықтар данышпан, кемеңгер, ерекше қадірлі, аяулы адамдардың атына «ұлу» сөзін қосса, түркі тілділерде ұлы көсем, ұлы перзент, ұлы ақын сияқты атаулар болды. Осы тәрізді мәнжу, қытайларда «ұлу тау», «ұлу өзен» дегендер бар болса, түркі тілділерде «ұлы тау», «ұлы дала» сияқтылар кездеседі («ұлы» сөзі «Кодекс Куманикуста» ұлуға бейім «улу» түрінде жолығады). Бұдан алтайлықтар мен телеуіттердің «ұлуды» «ұлы» деуінің мән-маңызын тіпті де жете танитын боламыз. Байырғы Шумерлердің тілінде де «уду» қасиетті деген мағына берсе; баба түркі тілінде «удук» қасиетті дегенді білдірген [18]. «Ұлу» қазіргі қазақ тілінде жыл қайыруда «ұлу» аталудан тыс көбінде «айдаһар» делінеді; моңғұл тілінде «лу»; қазіргі қытай тілінде «лон», байырғы қытай тілінде «лион»; қытай тілінің қазіргі Гуанжу диалектісінде «олиу» түрінде жолығады.

Соңында айтарымыз, терістік көпшелілерінен қытайдың орта жазығына ұлу тотемі ғана енген жоқ, сонымен бірге тасаттық, тілеулерде ойналатын (бақсылық) ұлу биі де келді. Ол кейінгі кездерде орта жазық би өнерінің құрамдас бөлігіне айналды [19].

Терістік көпшелілерінің әдебиеті қытайдың орта жазық әдебиетіне ғана емес, сонымен бірге қоғамдық наным-сенім, идея-көзқарастарына дейін тереңнен әсер етті. Бұны жоғарыда баяндалған Таң-соң дәуірінде терістік әдебиетінің әсерінде қалыптасқан жырды (词) баяндағанда да аңғарған болатынбыз. Қытайдың әдебиеттанушы маманы Уаңчиң (王青) көпшелілер әдебиетінің орта жазықтың наным-сеніміне жасаған әсер-ықпалы туралы: «Батыс өңір мәдениетінің енуімен, орта жазыққа қыруар тың елестер (表象) ағылып кірді, бұлар қытайлықтардың ой жүйесіндегі елес желісін барынша байытты», «Батыс өңір мәдениетінің енуі, елестер аралығында байланыс орнату қағидасын өзгертіп, түрлі елестер ара тіпті де оңай, тіпті де еркін байланыс орнайтын етті. Сонымен тың елестер майданға келді. Міне бұл батыс өңір мәдениетінің орта жазықтың елестік қабілетіне әсер жасаған ең басты формасы, оның қытай әдебиетінің әрқайсы жақтарына жасаған әсері аса зор болды», «Ол қытайлықтардың дүниенің және барлық тіршілік ғаламының өмір сүруі туралы танымын өзгертті. Әлемдегі барлық заттың иесі мен киесі болады көзқарасы мен қытайлықтардың жаратылыстың заңы – бастысы қозғалыстың өзгеріс заңы көзқарасын өзгертті және дамытты. Орта жазықтықтарды материясыз бірлік, тұрақты өлшемі, қозғаушы күші, нысанасы болмаған қозғалыс (өзгеріс) өмір сүреді, мүлде еркін түрдегі қозғалыс және өзгеріс болады дегенге сендірді», – деп жазады [20].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «欧亚草原有角神兽牌饰研究», 西域研究, 2009 年第3 期, 34-44页.
2. «Қытай мәдени мұралар газеті», 1997жыл, 8-маусым күнгі нөмірінде.
3. Сүн Уыичан: Қытай мәдениетінің тарихи сораптары (қытайша), 1999ж. Шаңхай. 86.
4. 林河: «中国巫滩史», 花城出版社, 2001年, 333页.
5. «韩非子·十过». Бұл Хуаңди тайпасы қытайдың орта жазығына батыс терістіктен келген сақтар болса керек дегенді тіпті де растай түседі. Оның елі жылан денелі дегендік олардың айдаһар тотемділігін білдіреді.
6. Шүй хүй: Олмектің байқалуы, Иуннан халық баспасы, 2001ж. 346, 566, 666.
7. 郭物: «国之大事 古代 », 四川人民出版社, 2004年, 216.
8. Otto J.Maechen-Helfen, The World of the Huns, University of California Press, Berkeley, 1973, p.304 (Цитата алынған материал: Жу шуеюан, Қытайдың терістігіндегі ұлттардың төркіні (қытайша). Жуңхуа кітап мекемесі, 2002ж. Бейжиң, 269б).
9. Азаттық армия газеті, 1985ж. 5-тамыз, 3б. «Советтер одағында үш мың жылдың алдындағы байырғы елдің жұрты табылды» атты мақала.

10. «淮南要略篇高注» (Ситат Жоңшан университеті ғылыми журналы 1961ж. №2, 65-беттен алынды).
11. Тарихи жазбалар. 110-тарау, Ғұндар баяны.
12. Қытай тілінің алып сөздігі, 1982ж. Тайбей. 38-том, 6506.П.
13. 徐文堪: «吐火罗人的起源» (Тохарлардың тегі), 昆仑出版社, 2005年, 北京, 3216.
14. Құмарұлы Я. «Алыстағы ата мұра», Ұлттар баспасы, 2003-жыл, Бейжиң.
15. Исаков М.. Қазақтың байырғы календары, 1960ж. Алматы, 74б.
16. Н.Базылхан: Көне түрік этнографиясының бітік тастардағы деректуралық негіздері, SHYGYYS №1, 2004, 139-148б.
17. «Қазақ тілінің қысқаша етимологиялық сөздігі», 1966 ж. Алматыда басылған нұсқасына сай «Ұлттар баспасы» 1987ж.
18. Асан Бахти: «Шүмерлер, скифтер, қазақтар», көшпелілер баспасы, Алматы, 2003-жыл, 21б.
- 19.王青: «西域地区的龙崇拜以及对中途文化的影响», «西域研究», 2004年, 第2期.
- 20.王青: «西域文化影响下的中古小说», 中国社会科学出版社, 2006年, 第94~96页.

REZUME

Y. KUMARULY (Urimzhi)

NOMADS AND TOTEM CULTURE OF MIDDLE VALLEY OF ANCIENT CHINA

The article deals with the language, historical and archeological bases of totem Ulu (dragon) which comes to the middle valley of ancient China from nomads of the North.